

УДК 330.5:338.46

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ МІСЦЯ І РОЛІ СФЕРИ ПОСЛУГ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ

Марта Мальська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000 тел. (032) 239-46-02,*

В статті розглядається теоретичні та методологічні засади вивчення місця та ролі сфери послуг у системі галузей національної економіки. Охарактеризована системно-структурна сутність послуг. Аналізується підходи зарубіжних та вітчизняних вчених до секторальної структури економіки.

Ключові слова: сфера послуг, системно-структурна сутність послуг, секторальна структура економіки.

Системно-структурну сутність послуг можна з'ясувати, лише визначивши їх місце у системі суспільного розвитку, формуванні національної економіки. Терміном “національна економіка” позначають систему соціально-економічної діяльності, яка провадиться в межах території даної країни і залежить від функціонально-компонентної і територіальної системи її господарства.

Національна економіка – це соціально-економічна система, яка складається з підсистем-секторів, що виконують певні пов'язані між собою координаційні і контрольні функції.

Секторальну структуру національної економіки вчені описують по-різному. Засновником концепції трьох секторів господарювання вважається Ф.Ліст, представник німецької історичної школи першої половини XIX ст. Обґрунтовуючи необхідність застосування протекціонізму, він сформулював тезу про те, що економічний розвиток відбувається поетапно. В цьому процесі Ф.Ліст виокремив п'ять етапів, а саме: примітивну; скотарства; землеробства; аграрно-промислового; аграрно-промислово-торговельну.

За Ф.Лістом, остання стадія означає, що добре розвиненим є не тільки виробництво матеріальних благ, а й, відповідно, сфера послуг. Крім торгівлі, до неї він відніс науку, освіту та виховання. Це дало підстави деяким ученим визнати Ф.Ліста творцем теорії трьох секторів економіки, яка базується на його п'яти етапах економічного розвитку.

Особливу увагу розвитку сфери послуг, так званому “третьому” сектору, почали приділяти у 30-х роках, тобто в час світової економічної кризи, одним із проявів якої було безробіття. Пропаганда необхідності розвитку “третього” сектору, а також популяризація цього поняття мали на меті привернути увагу до того, що сфера послуг потребує великої кількості робочої сили і має значно

більше за інші сектори можливостей забезпечити людей роботою. Цей факт економісти назвали чинником, що прискорює економічне зростання. Хоча це поняття запозичене зі статистики праці, воно дотепер вважається зручним знаряддям макроекономічного аналізу динаміки багатьох процесів. Виражене в категоріях кількості зайнятих чи їх структурі це поняття є головним і, водночас, найлегшим для кількісної оцінки економічного зростання, що підтверджене дослідженням довгострокових тенденцій розвитку для країн, які тепер вважаються високорозвиненими.

На підставі таких досліджень можна стверджувати, що:

- існує пряма залежність між економічним зростанням, показником ВВП у розрахунку на одну особу чи працівника, та зростанням кількості зайнятих у сфері послуг;
- ступінь зайнятості в секторі послуг є більш доступним показником визначення рівня економічного розвитку території, ніж показник ВВП на душу населення;
- у процесі економічного розвитку частка зайнятих у сільському господарстві відносно загальної кількості зайнятих виявляє сталу тенденцію до зменшення, частка зайнятих у промисловості зростає до певного рівня, а потім знижується, натомість частка зайнятих у сфері послуг зростає постійно. Це так званий закон Петті [9].

До теоретиків, які поглибили теорію трисекторної економіки, належать новозеландський економіст А.Фішер, який розробив концепцію первинних, вторинних, третинних галузей економіки [9]. До первинних він відносив сільське господарство, тваринництво, рибальство, лісництво, мисливство і гірничу промисловість. Вторинні галузі – це переробні галузі і будівництво. До третинних, за А.Г.Б.Фішером, належать транспорт, засоби зв'язку, торгівля, уряд та особисті послуги. Він вважав, що із зростанням доходів суспільства основний попит переміщується з первинного до вторинного, а потім – до третинного сектору економіки.

Прийнявши за основу результати аналізу еластичності попиту, до першого сектору А.Фішер відніс галузі, продукти яких відзначаються показником еластичності, нижчим від 0,5; до другого сектору – продукти з еластичністю між 0,5 та 1, а до третього – галузі, продукти яких мають еластичність, вищу за 0,7 [9]. Запропонований А.Фішером поділ економічної діяльності на три сектори був офіційно затверджений у 1993 р. на Міжнародній конференції статистиків праці у Женеві.

К. Кларк у визначенні меж окремих секторів не був послідовним. У першому виданні “Умов економічного прогресу” (1951), а також у книзі “Економіка 1960” до першого сектору він відніс землеробство, лісництво і мисливство, до другого – переробну, гірничу промисловість, будівництво, виробництво електроенергії, до третього – послуги [7]. Пізніше, у 1957 р., К. Кларк відмовився від поділу секторів на перший, другий і третій і запровадив поділ на сектори землеробства, промисловості та послуг. Гірничу промисловість він відніс до сектору землеробства, будівництво – до сектору послуг, в якому також виділив

транспорт і зв'язок, торгівлю і фінанси, професійні послуги, адміністрацію, національну безпеку, особисті послуги.

Основним критерієм поділу економіки, за К.Кларком, став характер результатів праці. На його думку, продукція третього сектору, на відміну від двох перших, не піддається перевезенню, а отже, не може бути предметом міжнародного обміну. Послуги К.Кларк трактував як сферу економіки поза землеробством, лісництвом, мисливством, переробною і гірничою промисловістю.

Трисекторний поділ економіки А.Фішера і К.Кларка оснований на галузевій класифікації. Й.Фурасті, через брак відповідних статистичних даних, досліджуючи структуру зайнятості, застосував поділ на сектори економіки, що базувався на особливостях науково-технічного розвитку її галузей. До першого сектору він зачислив галузі, в яких динаміка технічного прогресу є помірною, до другого – галузі з високою динамікою технічного процесу, а до третього – ті галузі, в яких технічний прогрес є слабким або його взагалі нема [10]. Межі секторів економіки за такого поділу є нечіткими, оскільки технічний прогрес порізному впливає на різні галузі одного і того ж сектору. Можна погодитися з тезою, що деякі галузі економіки, особливо послуги, за своєю природою безпосередньо не відчують впливу технічного процесу.

У широко відомій класифікації Д.Белла, крім “первинного” та “вторинного” секторів матеріального виробництва, виокремлені “третинний” (транспорт, комунальні послуги), “четвертинний” (торгівля, страхування, операції з нерухомістю, фінанси) і “п'ятинний” (охорона здоров'я, освіта, відпочинок, дослідницька діяльність, урядові установи) сектори [1].

Незважаючи на застосування різних критеріїв поділу національної економіки – структури споживання і попиту А.Фішера, працевлаштування К.Кларка, впливу технічного прогресу Й.Фурасті, – авторів об'єднувало те, що вони однаково визначали закономірності розвитку цих сфер економіки. Учені також висунули тези про зменшення значення землеробства в її розвитку, про зростання, стабілізацію і спад ролі промисловості і будівництва і про стабільне зростання значення сфери послуг в економічних системах високорозвинених країн. Критика, якої зазнав гетерогенний характер концепції “третього” сектору, змусила деяких сучасних економістів знову звернутися до цієї концепції і удосконалити її.

Також швейцарський економіст Л.Менц вилучив з “третього” сектору освіту, а також сфери, що забезпечують використання вільного часу, назвавши їх “четвертим” сектором. Виокремлення цього сектора, на його думку, обґрунтоване функціями, які він виконує.

За С.Марчиняком, оцінку зв'язку динаміки зростання економіки і її структурних змін із застосуванням поділу на три сектори необхідно доповнити десеґрегацією, завдяки якій можна кількісно представити зміни рівня зайнятості у матеріальному виробництві і сфері послуг. Така модель обґрунтовує поділ економіки на п'ять секторів: перший сектор – виробничі блага для всіх секторів

матеріального виробництва (важка промисловість); другий – предмети праці для всіх галузей економіки; третій – засоби тривалого використання, наприклад, машини, холодильники, меблі, помешкання; четвертий – засоби безпосереднього споживання (текстильна, швейна, шкіряно-взуттєва та інші галузі промисловості); п'ятий – послуги виробничого і соціального характеру (транспорт і зв'язок, внутрішня і зовнішня торгівля, гастрономія, готелі, мотелі, ремесло).

За критерій такого поділу економіки на сектори прийнято характер виробництва продукції, споживання і послуг, а також призначення кінцевого продукту відповідного сектору економіки.

Радянська наука тривалий час догматично використовувала марксистську концепцію виробництва послуг, вважаючи його нематеріальним виробництвом. Такий підхід у командно-адміністративній економіці спричинив суперечності у системі національних розрахунків.

Концепцію продуктивної і непродуктивної праці розглядав ще А.Сміт, виокремлюючи матеріальні блага і послуги. Останні він розглядав як благо без природної субстанції, а отже, не існує причин для введення його у суспільне багатство [6].

Відкидаючи дихотомічний поділ економіки на продуктивну і непродуктивну сфери, С.Невадзі прийняв за вихідну точку своєї класифікації економіки розмежування того, що є, і того, що не є економічною діяльністю. Він влучно оцінив теорію трьох секторів, зауваживши, що гетерогенний характер сектору послуг впливає передусім з того, що він поєднує в собі діяльність економічного і неекономічного характеру [11].

Згідно з дослідженнями Й.Б.Сана, кожна праця продуктивна, якщо її застосовують. Під цим розуміємо все, що має ціну, яка є мірою використання речі й засвідчує задоволення потреб людини у процесі її споживання. Нематеріальні продукти, котрі переважно найчастіше ужитковують з моменту їх створення, задовольняючи суспільні потреби, також мають ціну. До них належать послуги, що так, як і матеріальні блага, створюють багатство народу.

Представник англійської суб'єктивної економіки А.Маршалл, хоч і не прийняв поділу праці А.Сміта на продуктивну і непродуктивну, проте спробував визначити вартість різного роду діяльності. Під поняттям багатства А.Маршалл розумів речі, що є предметом споживання, тобто безпосередньо або опосередковано задовольняють потреби людей. Їх він пропонував позначати термінами “матеріальні і нематеріальні блага”.

Виокремлення непродуктивної праці призвело до хибного виокремлення головної ознаки послуги, якою вважали відсутність у результатах праці уречевленої їх форми. На цій підставі послуги охорони здоров'я, управління, культури, освіти, науки були віднесені до непродуктивної праці і виключені з економічної діяльності як такі, що не створювали національного багатства.

Сьогодні висновки науковців про неухильне зростання “третинного” сектору підтверджуються реаліями світового розвитку. Так, з другої половини 90-х років ХХ ст. частка ВВП, вироблена в сфері послуг у США, зросла з 74 до 81 %, в

Японії вона збільшилася з 64 до 71 %, у Великобританії – з 62 до 80 %. Зараз у США у сфері послуг працює 75 % усіх зайнятих (понад 80 % працівників розумової праці і 87 % кадрів вищої кваліфікації). В розвинених країнах Європи у сфері послуг зайнято більше 70 % економічно активного населення.

Існують різні пояснення причин зростання ролі послуг у тому числі:

- підвищення ефективності сільського господарства і промисловості, що вивільняє робочу силу для зайнятості в сфері послуг;
- використання країнами відносних переваг у міжнародній торгівлі;
- спад частки інвестицій у ВВП у високорозвинених країнах і збільшення цієї частки у ВВП у країнах з низьким рівнем економічного розвитку;
- зростання доходів у населення;
- урбанізація;
- демографічні зміни;
- поживлення міжнародної торгівлі;
- зростання послуг, пов'язаних із виробництвом [7].

Як засвідчує зростання ролі послуг, особливістю переходу до постіндустріальної економіки є розширення сфери послуг. Саме на цьому наголошував соціолог Д. Белл, стверджуючи, що людське суспільство у своєму розвитку проходить через три стадії: доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне [1]. Визначальним для доіндустріального суспільства він вважав домінування добувної, гірничої промисловості, сільського господарства, рибальства, лісництва; індустріального суспільства – виробництва продукції високого рівня обробки; постіндустріального суспільства – виробництва послуг.

Прихильники іншого наукового підходу-теорії неіндустріального суспільства (М. Порат, Е. Паркер, Р. Дорнбуш, Г. Шмідт), як і Д. Белл, вказують на тенденцію до зростання важливості сектора послуг в економіці, а також на позитивний вплив технологічних інновацій, науково-технічного прогресу на розвиток сервісних галузей. Необхідно зазначити, що представники цього наукового напрямку вперше звернули увагу на інформаційний сектор як найважливіший та найперспективніший серед інших послуг. Вагомого значення технічному прогресу у сервісних галузях надавав також і Дж. Гелбрейт, який у своїх працях стверджував, що у новому суспільстві роль ключового чинника розвитку виконує техноструктура, в котрій одне із провідних місць посідає сфера послуг. Так, Дж.Гелбрайт зазначає, що основним фактором розвитку “в новому індустріальному суспільстві” є “техноструктури” [2].

Зміну ролі послуг у суспільному розвитку обґрунтовують також і такі учені, як М.Кастельс, У.Ростоу, Дж.Нейсбіт, П.Друкер, З.Бжезинський, А.Тоффлер. На думку У.Ростоу, перехід до нової стадії зростання пов'язаний зі зміною стереотипів поведінки і формуванням нових ціннісних настанов. М.Кастельс називає виробничі (“producer”) послуги “стратегічними для нової економіки. Дж.Нейсбіт вважає, що основою становлення постіндустріального суспільства є нові технології, мережі зв'язку, обчислювальних машин і банків даних,

формування єдиної світової економіки [5]. А.Тоффлер передбачав розвиток нового суспільства за умов інформаційної революції, “третьої хвилі”, пов’язаної з формуванням “нової особистості” [12]. З.Бжезинський розглядає питання збільшення зайнятості у сфері послуг у “технотронному” суспільстві [8].

В. Іноземцев початком становлення постіндустріального етапу еволюції світової економіки вважає першу системну кризу індустріального господарства кінця 60-х – початку 80-х рр., XX ст., яка характеризувалася двома особливостями [4]:

- деформацією традиційної трисекторної моделі економіки, внаслідок якої третинний сектор став домінуючим, а галузі “первинного” почали втрачати своє значення;

- появою “четвертинного” сектора у господарській структурі розвинутих західних країн, йому притаманні високотехнологічні галузі, які виробляють інформацію та знання (зазначена особливість відображає формування так званої нової економіки, що ґрунтується на знаннях, інноваціях та інформаційних технологіях).

Друга системна криза індустріального типу господарства початку 90-х років, за В. Іноземцевим, позначилася формуванням у західних країнах як основного вже не “третинного”, а “четвертинного” сектора господарства, за рахунок вже не “первинного”, а “вторинного” сектора, тобто індустріального виробництва.

Найважливішим ресурсом у новій економічній системі є інтелектуальний капітал або здатність людей до нововведень та інновацій. Основна особливість інформаційного ресурсу – його невичерпність, саме в цьому полягає головна перевага “нової економіки”. На основі твердження В. Іноземцев визначив характерні ознаки індустріального та постіндустріального виробництва: 1) внутрішня обмеженість індустріального виробництва пов’язана, з одного боку, з вичерпністю наявних ресурсів, а з іншого – характером матеріальних потреб, які насичуються; 2) постіндустріальне виробництво не має обмежень для свого розширення, його ресурси не скорочуються в міру споживання, а кожен акт використання інформаційних ресурсів породжує інтерес до наступних [3].

Підсумовуючи викладене зауважимо, що залежно від поглядів на проблему ролі послуг у системі національної економіки, учених можна поділити на дві групи. Представники першої, провідником яких був А.Сміт, ототожнювали послуги з непродуктивною працею, тобто такою, яка не створює багатства країни. Діаметрально протилежними були засади другої групи вчених, які акцентували на тому, що поняттям багатства потрібно охопити також нематеріальні продукти, тобто послуги. Продуктивною, в їх розумінні, є кожна праця, яку люди вважають необхідністю. Отже, теоретично було обґрунтоване те, що будь-яка праця, результат якої задовольняє потреби людини, є продуктивною.

На нашу думку, визнання надання послуг одним з видів продуктивної праці можна обґрунтувати тим, що цей вид діяльності:

- створює додаткову вартість (наприклад, праця вчителя збільшує обсяг знань учнів);

- відновлює використану споживчу вартість (ремонт телевізора);
- запобігає знищенню споживчих цінностей (протипожежна охорона, рекреаційні, медичні послуги).

Послуги виконують певні функції в процесі суспільного відтворення у всіх його фазах, тобто у виробництві, поділі, обміні й споживанні.

У виробництві залишаються створені матеріальні блага, виробничі і споживчі послуги. У цій фазі суспільного виробництва функція послуг полягає головно в забезпеченні виробництва засобами праці, створенні умов для підвищення кваліфікації зайнятих на виробництві.

У фазі поділу, який окреслює, яка частина створених матеріальних благ і послуг припадає на його складові, послуги відіграють також важливу роль. Поділ матеріальних благ (а також послуг), що призначені для споживання, відбувається в рамках індивідуального і колективного споживання. В останньому випадку споживач не має права вибору, оскільки рішення про обсяг структуру споживання матеріальних благ і послуг ухвалює виключно держава. Задоволення деяких потреб суспільства (наприклад, гарантування безпеки, утримання державної адміністрації) не може бути індивідуалізоване. Існують також потреби, які можуть бути задоволені одночасно у рамках як індивідуального, так і колективного споживання. Це стосується шкільництва, освіти, охорони здоров'я та відпочинку. Задоволення потреб цього виду колективного споживання – умова реалізації загальнодержавної соціальної політики. Основними чинниками, які визначають обсяг індивідуального споживання, – це грошові доходи людей, а також ціни на товари і послуги.

Фазою, яка поєднує виготовлення, поділ та споживання, є обмін.

Зміна ролі послуг у сучасному житті людей є наслідком демографічних, суспільних, економічних і політичних чинників.

Демографічні чинники знаходять свій прояв у:

- зростанні кількості людей пенсійного віку внаслідок подовження середньої тривалості життя. Ця група людей у країнах з розвинутою ринковою економікою збільшує попит на послуги, пов'язані з відпочинком, розвагами і туризмом, а також на медичні послуги;

- посиленні урбанізації, що визначається розвитком великих міст, зростанням потреб на послуги, які забезпечуються технічною і суспільною інфраструктурою (спілкування, транспорт, адміністрація), або на інші послуги, необхідні для функціонування суспільства.

Суспільні чинники визначаються тим, що:

- зростає кількість жінок, які працюють. Це сприяє розвитку виробництва легкого і швидкого приготування їжі, продукції харчування, гастрономічних послуг, збільшення попиту на послуги, пов'язані з опікою над дітьми або інші послуги (наприклад, пральні, ремонтно-реставраційні та інші);

- підвищується значення послуг роздрібною торгівлі, торгівлі нерухомістю, косметично-перукарських послуг або тих, що пов'язані з рекреацією;

– виникають нові потреби у зв'язку з тим, що закордонні подорожі і вільне переміщення людей дають можливість порівнювати послуги в державі з тими, що надаються закордоном, внаслідок чого формується більш вимогливе ставлення до якості послуг;

– зростання суспільних потреб вимагає розширення надання фінансових послуг, юридичних консультацій;

– цивілізаційний розвиток висуває вимогу розширення сфери послуг освіти і культури.

Економічні чинники визначаються:

– глобалізацією економіки, яка викликала збільшення споживання послуг, пов'язаних із транспортом, туризмом і наданням інформації. Зростання значення інформаційних послуг є наслідком загальних змін, викликаних запровадженням нових комп'ютерних технологій;

– конкуренцією, яка змушує підприємців використовувати послуги консультацій з питань сплати податків, бухгалтерії, дослідження ринку, реклами, проведення дослідницьких робіт та інших.

Вплив політичного чинника можна простежити на прикладі змін у політиці і законодавстві ЄС. Європейська інтеграція уможливила вільний рух послуг, що є однією з чотирьох основних свобод в межах ЄС. Це дає можливість громадянам ЄС отримувати послуги не лише у державі, в якій вони живуть, а й у будь-якій країні – члені ЄС без жодних обмежень. Відбувається також лібералізація фінансових послуг, розширення ринків транспортних і телекомунікаційних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технологическая волна на Западе. / Белл Д. – М.: Прогресс, 1986.
2. Дюмулен И.И. Международная торговля услугами. / Дюмулен И.И. - М.: Экономика, 2003.- 315с.
3. Заблоцька Р.О. Світовий ринок послуг. / Заблоцька Р.О. - К.: Знання України, 2005.-268с
4. Иноземцев В. Структурирование общественного производства в системе постиндустриальных координат (Методолого-теоретические аспекты // Российский экономический журнал. / Иноземцев В. – 1997. - № 11-12.
5. Нейсбит Дж. Мегатенденции, год 2000. Десять новых направлений 90-х годов // Современные зарубежные теории изменения социального развития. / Нейсбит Дж., Абурден П. – М., 1993.
6. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. / Смит А. – Т. 1. – Л., 1935.
7. Хорев В.С. Территориальная организация общества. / Хорев В.С – М.: Мысль, 1981. – 320 с.
8. Brzezinski Z. Between two ages: America's role in the technotronic era. / Brzezinski Z. – N., Y., 1970.

9. Fisher A.G.B. Primary, Secondary, Tertiary Production // Economic Record. / Fisher A.G.B. – 1939. – June

10. Fourastie J. Le grand espoir du XX siècle. / Fourastie J. – P., 1947

11. Nowosielska E. Szpital-dawne i nowe tendencje badań geograficznych. Przegl.Geograf. / Nowosielska E. – 1982.– T.54. – Z. 1-2.

12. Valarie A. Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations / Valarie A. Zeithaml, A. Parasuraman and Leonard L. Berry.– New York, 1990.

Стаття надійшла до редколегії 25.02.2011

Прийнята до друку 05.04.2011

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS ASSESSMENT PLACE AND ROLE OF SERVICES IN NATIONAL ECONOMIES SYSTEM

Marta Malska

*Ivan Franko National University of Lviv,
vul. Universytetska, 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (032) 239-41-32,*

The article reads about the theoretic and methodological principles of studying a role and a place the services sector is playing in the branches system of national economy. It also gives a description of structural and system meaning of services. Additionally it analyses foreign and national scientist's studies of sectoral structures of economies.

Key words: sphere of services, structural and system meaning of services, sectoral structure of the economy.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ МЕСТА И РОЛИ СФЕРЫ УСЛУГ В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Марта Мальская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов 79000, Украина, тел. (032)239-42-32,*

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы изучения места и роли сферы услуг в системе отраслей национальной экономики. Дана характеристика системно-структурной сущности услуг. Анализируются подходы зарубежных и отечественных ученых к секторальной структуре экономики.

Ключевые слова: сфера услуг, системно-структурная сущность услуг, секторальная структура экономики.